

Tiende Voortgangsrapportage Binnenhof renovatie

Datum 13 oktober 2023

1. Ridderzaal, dag van de Bouw

Inhoud

Deze rapportage is als volgt opgebouwd:

1. Stand van zaken renovatie
2. Projectbeheersing en risicomanagement
3. Financiën
4. Overig

1. Stand van zaken renovatie

1.1. Algemeen

Deze tiende voortgangsrapportage geeft inzicht in de stand van zaken van het renovatieprogramma van het Binnenhof over de periode van maart tot en met augustus 2023.

In deze periode is er weer belangrijke voortgang geboekt met de ontwerpen. Zo is het voorlopig ontwerp voor de publieksentree van de Tweede Kamer vastgesteld en is het ontwerp voor de buitenruimte vergevorderd.

In de vorige - negende - voortgangsrapportage (Kamerstuk 34293, nr. 129) is de Kamer geïnformeerd over het bij de omgevingsdienst Zuid Holland ingediende handhavingsverzoek inzake voorbereidende werkzaamheden die tot en met de zomer van 2023 plaatsvonden, evenals de door het Rijksvastgoedbedrijf (RVB) aangevraagde natuurvergunning.

Meerdere werkzaamheden wachten op de afhandeling van de aangevraagde natuurvergunning. Desalniettemin hebben in de rapportageperiode van deze tiende voortgangsrapportage de eerste werkzaamheden al plaats kunnen vinden.

In verband met de vergunningen konden sommige werkzaamheden dus nog niet worden uitgevoerd. Het programmateam heeft daarom ingezet op het eerder uitvoeren van werkzaamheden waarvoor de noodzakelijke vergunningen al waren afgegeven. Dit geldt ook voor de werkzaamheden die emissievrij konden worden uitgevoerd. Dit zijn bijvoorbeeld werkzaamheden aan de kelderbak op het Opperhof, het klaarzetten van materieel, het verder inrichten van de bouwplaats, het opbouwen van steigers en het gereed maken van de Stadhouderspoort als logistieke aanvoeroute.

Over de werkzaamheden die in afwachting van de natuurvergunning emissievrij worden uitgevoerd is de Kamer geïnformeerd in de brief van 24 augustus inzake de start voorbereidende werkzaamheden Binnenhofrenovatie (Kamerstuk 34293, nr. 131). Het bij de omgevingsdienst ingediende handhavingsverzoek heeft niet geleid tot maatregelen.

Op 29 september 2023 heeft de omgevingsdienst Zuid-Holland inzake de aanvraag Wet natuurbescherming een positief ontwerpbesluit genomen. De zienswijze periode loopt tot 14 november 2023. De komende maanden zullen de voorbereidende werkzaamheden emissievrij worden voortgezet. Of, en zo ja, wat de gevolgen zijn van de intensievere inzet van emissievrij materieel, zal pas later in het programma inzichtelijk worden. Denk hierbij aan de lagere productiesnelheden en schaarste van elektrisch bouw materieel.

Daarnaast is het mogelijk gemaakt het archeologisch onderzoek naar de Hofkapel grotendeels in juli en augustus uit te voeren. Via diverse media is het publiek op de hoogte gehouden van de vondsten. Ook was het mogelijk om mee te kijken met de werkzaamheden, dankzij het verplaatsen van de bouwhekken voor het ministerie van Algemene Zaken. Hiernaast hebben meer dan 3900 bezoekers tijdens de Dag van de Bouw de bouwplaats van het Binnenhof kunnen zien.

Naast de onderzoeksfase die tot begin 2024 duurt, is ook de uitvoering gestart. Dit betekent extra aandacht voor veiligheid. Dit komt terug in zaken zoals veilige bouw en het volgen van wettelijke RVB en programmarichtlijnen op het gebied van veiligheid. Hierbij zijn diverse experts betrokken.

1.2. Gebouwdeel Tweede Kamer (TK)

Werkzaamheden

In het complexdeel TK zijn in de afgelopen rapportageperiode meerdere onderzoeken uitgevoerd om uitvoeringsrisico's te beperken. Deze onderzoeken zorgen er ook voor dat tijdig en adequaat kan worden ingespeeld op eventuele risico's. De uitkomsten van alle uitgevoerde onderzoeken zijn, of worden verwerkt in de technische ontwerpen voor de diverse gebouwdelen.

In de gebouwen van de TK zijn onderzoeken gedaan naar de bestaande schoorstenen en naar balkafstanden ten behoeve van de inpassing van toekomstige leiding-/kanalen tracés. Ook is er historisch kleurenonderzoek in de monumentale gebouwen uitgevoerd. Zo is als onderdeel van het kleurenonderzoek, onder meer onderzoek uitgevoerd naar de plafondschilderingen in het voormalig Ministerie van Justitie. Ook is er onderzoek gedaan naar het behoud van de bomen op de Hofplaats ter plaatse en rond de toekomstige publieksentree.

Daarnaast is in deze rapportageperiode verder gewerkt aan diverse voorbereidingen. Ter bescherming zijn alle deuren in de TK inmiddels uitgenomen en opgeslagen. Achterblijvende kwetsbare delen van de gebouwen zijn verder beschermd. Ook is het bouwkundig deel van de werkzaamheden voor de nieuwe energievoorziening in deze rapportageperiode afgerond.

Ontwerp

In de afgelopen periode zijn de technisch ontwerpen voor de eerste gebouwdelen conform de planning in concept opgeleverd. Deze worden op dit moment gezamenlijk door RVB en TK getoetst. De komende periode zullen de bevindingen worden verwerkt in het definitief technisch ontwerp.

In de vorige rapportage is toegelicht dat er historische plafonds zijn aangetroffen en dat dit aanleiding is voor nadere afstemming met onder andere de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE). Deze extra afstemming heeft plaatsgevonden en extra ontwerpinspanningen worden nu verricht om te zorgen dat de historische plafonds behouden kunnen worden.

Inmiddels is in samenwerking met de gebruiker TK en de gemeente Den Haag het voorlopig ontwerp van de nieuwe publieksentree van de TK onder voorbehoud van financiering vastgesteld. In dit ontwerp zijn zowel de input vanuit de gemeente als de uitkomsten van het participatietraject verwerkt. Op 4 september is de Kamer geïnformeerd over het ontwerp (Kamerstuk 34293, nr. 132). Met diverse belanghebbenden zal het voorlopige ontwerp verder worden uitgewerkt tot een definitief ontwerp. Dit zal naar verwachting begin 2024 gereed zijn.

2. Publieksentree Tweede Kamer. Beeld: RVB / Absent Matter

Zoals in de vorige rapportage aangegeven zal eind 2023 de voor de entree benodigde omgevingsvergunning worden aangevraagd. De omgevingsvergunningen van de bestaande gebouwdelen waren al aangevraagd. De vergunning voor de niet monumentale gebouwdelen is op 17 april 2023 afgegeven en die voor de monumentale gebouwdelen is 21 augustus 2023 verleend. Voor de laatste loopt de beroep- en bezwaartermijn tot begin oktober.

1.3. Gebouwdeel Eerste Kamer (EK)

Werkzaamheden

In de negende voortgangsrapportage is toegelicht dat in dit gebouwdeel meer asbest aanwezig is dan kon worden voorzien. De sanering van deze asbest is gestart. Daarnaast hebben de benodigde funderingsinspecties en onderzoeken voor het realiseren van funderingsversterkingen plaatsgevonden. Deze onderzoeken gaven belangrijk inzicht in de funderingen die op sommige plekken zelfs stammen uit de 14de eeuw.

De voorbereidingen zijn getroffen om onderzoek te doen naar het dak en de kapconstructie van de plenaire zaal. Daarnaast is uit onderzoek gebleken dat de kelders van het Eerste Kamergebouw niet volledig waterdicht zijn. Dit heeft lekkages en vochtproblemen als gevolg. In de rapportageperiode zijn aanvullende maatregelen voorzien en verwerkt in de verbouwingsplannen van dit complex.

Ontwerp

In de vorige voortgangsrapportage had het ontwerpteam onder leiding van architect Bierman Henket de eerste fase van het definitief ontwerp nagenoeg afgerond. Dit ontwerp is in deze rapportageperiode in overleg met de gebruiker EK onder voorbehoud van financiering vastgesteld. De tweede fase van het definitief ontwerp is van start gegaan en de afronding hiervan staat begin volgend jaar gepland. De aanvraag van de omgevingsvergunning voor dit gebouwdeel loopt.

1.4. Gebouwdeel Raad van State (RvS)

Werkzaamheden

In de vorige voortgangsrapportage is toegelicht dat onder de voormalige Volle Raadzaal een kademuur uit de 13e/14e eeuw en een kelder uit de 16e/17e eeuw zijn aangetroffen. In deze rapportageperiode is met de afdeling Monumentenzorg van de Gemeente Den Haag en de RCE afgestemd over de mogelijkheden en wijze van (gedeeltelijke) inpassing van de vondsten in het ontwerp van het souterrain. Gebleken is dat het mogelijk is om voldoende werkplekken te realiseren in het souterrain met grotendeels behoud van deze archeologische vondsten. De gevolgen van dit extra onderzoek en de extra ontwerpinspanningen zullen op een later moment inzichtelijk worden.

Ontwerp

Momenteel wordt gewerkt aan een aangepast ontwerp voor het souterrain gevolgd door vaststelling van het DO als geheel begin volgend jaar.

1.5. Gebouwdeel Algemene Zaken (AZ)

Werkzaamheden

Terwijl het complex nog steeds in gebruik is, zijn in goed overleg met de gebruiker voorbereidende onderzoeken uitgevoerd. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het inmeten van het gebouw en onderzoek naar de staat van de gevels en het dak. Vanaf de uithuizing van AZ zal zo snel mogelijk worden gestart met overige onderzoekswerkzaamheden.

Ontwerp

Voor het gebouwdeel AZ is in overleg met AZ het ontwerpteam naast de renovatiearchitect Rappange & Partners versterkt met een architect i29, vanwege hun specifieke kennis op het gebied van interieurarchitectuur. In nauwe samenwerking wordt het definitief ontwerp uitgewerkt. Het vaststellen van het definitief ontwerp wordt begin 2024 verwacht. Met de huidige inzichten past dit binnen het bestaande budget en de bestaande planning. Na vaststelling van het definitief ontwerp wordt het vergunningstraject voor de omgevingsvergunning opgestart.

1.6. Technische Hoofdinfrastructuur (THI)

Werkzaamheden

In deze rapportageperiode zijn de werkzaamheden zoals het verleggen van kabels en leidingen voortgezet, evenals de onderzoekswerkzaamheden naar de funderingen en archeologie. Dit soort werkzaamheden zorgen ervoor dat de bouwplaats in de komende fase gereed is voor het maken van de kelderbak. Ook in de komende periode zullen deze werkzaamheden worden voortgezet met als doel begin volgend jaar te starten met de graafwerkzaamheden.

Ontwerp

Zoals eerder gemeld is het integraal voorlopig ontwerp voor de THI in december 2022 vastgesteld. De uitwerking van het definitief ontwerp wordt nu samen met de gebruikers en aannemer verder vormgegeven.

1.7. Buitenruimten

Werkzaamheden

De werkzaamheden voor de buitenruimten van het Binnenhof zullen pas in de laatste fase van de renovatie worden uitgevoerd. Dit zal gebeuren nadat complexdelen aan de buitenkant volledig gerenoveerd zijn.

Ontwerp

De ontwerpwerkzaamheden voor de buitenruimten van het binnenhofcomplex zijn in volle gang. Er wordt gewerkt aan het definitieve ontwerp van de onderdelen; Binnenhof rondom de Grafelijke Zalen (Ridderzaal), de Hofplaats en de voormalige Hofgracht aan de Buitenhofzijde, Binnentuinen van de Tweede Kamer, en de Hofvijverterrassen.

Waar mogelijk worden in het ontwerp van de buitenruimten zo veel mogelijk materialen hergebruikt. Dit zijn bijvoorbeeld de bakstenen straatklinkers, de granietkeien en de natuurstenen afwerking onder de galerijen van EK, TK en RvS. In het definitieve ontwerp zal de fontein weer teruggeplaatst worden op de oorspronkelijke historische positie, centraal op het Opperhof. Ook komen de bestaande bankjes van Berlage terug op een nieuwe positie rondom de fontein.

In samenwerking met de architect van gebouwdeel TK wordt gewerkt aan het definitieve ontwerp voor de Hofplaats rondom de nieuwe publieksentree. Het ontwerp is een ensemble van nieuwe en bestaande bomen, groene eilanden met gevarieerde beplanting en zitelementen.

3. Concept ontwerp Opperhof. Beeld: Karres en Brands

4. Publieksentree Tweede Kamer. Beeld: RVB / Absent Matter

In deze rapportageperiode is het ontwerp voor verlichting van de gevel aan Hofvijverzijde verder uitgewerkt. Ook is het verlichtingsplan voor alle andere delen van het Binnenhof verder ontwikkeld. In de plannen wordt rekening gehouden met de openbare verlichting rondom het Binnenhof en de lichtvisie van de gemeente Den Haag voor het Museumkwartier.

Voor het gedeelte Binnenzijde Binnenhof is een onderzoek gestart naar de manier waarop bestaande wandlantaarns met historisch uiterlijk voorzien kunnen worden van eigentijdse lichtbronnen. Medio 2024 zal in afstemming met de gebruikers het voorlopig ontwerp voor dit deel worden afgerond.

2. Projectbeheersing en risicomanagement

2.1. Integrale planning

Ontwikkeling mijlpalen

In 2015 heeft het kabinet besloten tot een renovatie waarbij het Binnenhof in één keer wordt gerenoveerd gedurende een periode van 5,5 jaar. Na de verhuizing van EK, TK en RvS, zijn de voorbereidende werkzaamheden in de zomer van 2021 van start gegaan. De oorspronkelijke planning ging uit van een renovatie in één keer, deze is met de latere verhuizing van AZ naar de tijdelijke huisvesting losgelaten. Vooral nog is het uitgangspunt dat AZ 5,5 jaar na vertrek terugkeert.

In de negende voortgangsrapportage is gemeld dat extra tijd nodig is als gevolg van toenemende veiligheidseisen en stikstof. Niet eerder dan eind 2028 is voorzien dat de eerste delen van de complexen opgeleverd kunnen worden aan de bewoners. Voor specifieke onderdelen geldt dat binnen de beschikbare fysieke ruimte voor bouwlogistiek naar optimalisaties wordt gezocht om eind 2028 klaar te zijn. Dit is ook nodig om de gevolgen van risico's die zich zouden kunnen manifesteren op te vangen, zoals vertragingen in het vergunningetraject en de uitkomsten van de onderzoeksfase die naar verwachting eind dit jaar gereed zal zijn.

In de rapportageperiode zijn aanvullende activiteiten in gang gezet om samen met de aannemers versnellingsmogelijkheden te onderzoeken en optimalisaties in de planning te kunnen doorvoeren. Dit heeft geleid tot optimalisaties maar deze activiteiten zullen ook de komende periode moeten doorlopen.

Waar de ontwerpen van de verschillende complexdelen al vergevorderd zijn, is verdere uitwerking nodig om de exacte effecten op de planning te kunnen vaststellen en ook verdere optimalisaties te kunnen doorvoeren.

Medio 2025 volgt na afronding van alle ontwerpstappen en het contracteren van de marktpartijen een belangrijk ijkmoment waarin met meer zekerheid een meer exacte bandbreedte is af te geven waarbinnen de complexdelen opgeleverd zullen worden. In de afgelopen periode is de integrale planning gereviewd door externe experts. De review bevestigt dat de planning een logische opbouw kent en met draagvlak tot stand is gekomen maar nog in ontwikkeling is. Onderkend wordt dat er te grote onzekerheden zijn om nu harde eindmijlpalen vast te stellen.

In bijlage 1 is een overzicht opgenomen van de integrale planning met een toelichting.

Toelichting op de planning

- De planning laat mijlpalen van de ontwerp- en uitvoeringsfase per complexdeel zien. De rode lijnen betreffen activiteiten en werkzaamheden die kritiek zijn voor de einddatum van de complexdelen. In lijn met de vorige voortgangsrapportage loopt het zogenaamde kritieke pad nu over de werkzaamheden van de THI, waarbij het tijdig beschikbaar krijgen van de installaties voorwaardelijk is om gebouwdelen te kunnen gaan opleveren.
- De planning is opgebouwd in volgorde van te starten uitvoeringswerkzaamheden, dus eerst de THI en daarna TK, later de EK en RvS en als laatste AZ. De mate van uitwerking en detaillering zijn eveneens volgordelijk. De uitvoeringsplanning van EK, RvS en AZ zijn geel omdat deze minder ver zijn uitgewerkt, gegeven nog lopende onderzoeken en ontwerpstappen.
- In de planning van de EK en RvS moeten nog optimalisaties worden doorgevoerd. Met name vanwege de volgordelijkheid van uit te voeren werkzaamheden zijn er nog aanpassingen nodig om deze uit te laten komen op 2028. Aan deze aanpassingen wordt de komende periode verder gewerkt. Dit betreft vooral het creëren van voldoende ruimte op de bouwplaats om werkzaamheden aan dak en gevels eerder te kunnen starten. Daarnaast is de aard en omvang van deze uit te voeren werkzaamheden nog afhankelijk van de uitkomsten van lopende bouwkundige onderzoeken. Deze onderzoeken verlopen volgens planning.
- De renovatie van complexdeel AZ heeft een doorlooptijd van maximaal 5,5 jaar, vanaf het moment dat het ministerie naar de tijdelijke huisvesting is vertrokken.

Voortgang in verslagperiode

De voortgang per complexdeel is toegelicht bij de complexdelen. De voorbereidende werkzaamheden en de start van de uitvoeringswerkzaamheden van de THI begin 2024 liggen op het kritieke pad.

Zoals toegelicht in paragraaf 1.1 zijn de voorbereidende werkzaamheden van start gegaan. Hierbij wordt prioriteit gegeven aan kritieke werkzaamheden voor de planning zoals onder andere het verlagen van de Stadhouderspoort en de funderingsversterkingen. In afwachting van de natuurvergunning zijn in overleg met de aannemers aanvullende maatregelen genomen om de komende maanden de werkzaamheden emissievrij uit te voeren. De intensievere inzet van emissievrij materieel brengt risico's met zich mee door lagere productiesnelheden, hogere kosten en schaarste van dit materieel. In paragraaf 2.2 wordt hier bij de risico's nader op in gegaan.

2.2. Risico's

Een goede beheersing van het project en de risico's, en het verder ontwikkelen van de rapportages daarover is in lijn met de toezegging aan de Kamer hierover. De afgelopen voortgangsrapportages is inzicht gegeven in de toprisico's en de ontwikkeling daarvan. In deze voortgangsrapportage is dit verder gebracht om nog beter inzicht te geven in de ontwikkeling en de duiding van de verschillende risico's.

In onderstaande tabel zijn de top risico's gerangschikt op basis van actuele scores zoals deze uit het risicodossier volgen. Daarbij is ook de trend in de verslagperiode (stijgend, gelijk of dalend) toegevoegd.

In de toelichting wordt achtereenvolgens stilgestaan bij de:

- Top 3 risico's
- Risico's die nieuw zijn in de top-10
- Risico's die in de verslagperiode groter zijn geworden
- Risico's die nu buiten de top-10 vallen ten opzichte van de vorige rapportage.

De overige risico's zijn gelijk gebleven en kennen geen noemenswaardige ontwikkeling in de verslagperiode.

Tabel Top 10 risico's programma

Positie	Top 10 Risico's	Trend
1	Het ontwerp van de complexdelen is niet passend te krijgen binnen het budgettaire kader	=
2	Doorlopend gebruik van het Binnenhof hindert de voortgang van de renovatie Binnenhof	=
3	RVB en opdrachtnemers bereiken geen overeenstemming over de aanbidding gedurende de prijsvormingsfase	=
4	De geringe beschikbaarheid van bouwplaatsruimte op en rondom het Binnenhof leidt tot bouwlogistieke knelpunten	Nieuw
5	De uitkomsten van de archeologische en/of bouwkundige onderzoeken leiden tot noodzakelijke aanpassingen in het ontwerp en/of uitvoeringwerkzaamheden	▲
6	Verzoeken tot uitbreiding van de scope hebben impact op kosten en doorlooptijd van het ontwerpproces	=
7	Vergunningen (omgevingsvergunningen en natuurvergunning) zijn niet tijdig onherroepelijk / Het lukt niet tijdig een natuurvergunning te verkrijgen	▲
8	Integraliteit van de renovatie Binnenhof is onvoldoende geborgd (veiligheidsrisico, onderhoudsrisico, bedrijfsvoeringsrisico)	=
9	Besluitvorming en tegenvallers tijdens voorbereiding en uitvoering technische hoofdinfrastructuur (THI) leiden tot hinder voor de renovatie	▲
10	Gedurende de renovatie ontstaat brand met onherstelbare schade	=
Buiten top 10	De benodigde besluitvorming voor faseovergangen verloopt moeizaam	=
Buiten top 10	Uitval en/of vertrek van medewerkers (op sleutelposities) bij het programma Binnenhof Renovatie	▼

Top-drie risico's

Risico 1: Het ontwerp van de complexdelen is niet passend te krijgen binnen het budgettair kader.

- Het risico heeft zich voor verschillende complexdelen in eerdere ontwerpfasen geopenbaard. Ter beheersing van risico's wordt bij de faseafroendingen inzichtelijk gemaakt of, en zo ja waar de verschillen in de kosten vandaan komen, om vervolgens besluitvorming te kunnen organiseren. Gedurende de ontwerpfase worden kosten gemonitord, zodat tussentijds eventuele versoeringen overwogen kunnen worden indien het budget niet toereikend is en/of geen financiering beschikbaar is. Daarnaast wordt vastgesteld, of een beroep gedaan op een disclaimer indien oorzaken van kostenstijgingen liggen op het gebied van marktspanning, veiligheid, duurzaamheid of onvoorziene uitvoeringsrisico's.
- Met de nadere ontwerp-concretisering en de afronding van de onderzoeksfase in 2024 zal meer duidelijk worden over de werkelijke staat van de panden. In combinatie met de voortgang in de prijsvorming ontstaat hiermee meer duidelijkheid en zekerheid over het benodigde budget.

Risico 2: Doorlopend gebruik van het Binnenhof hindert de voortgang van de renovatie Binnenhof

- Het risico op een eventueel latere verhuizing blijft bestaan totdat ook het laatste complexdeel is overgedragen aan de aannemer en de werkzaamheden in de gebouwen kunnen starten. Mogelijk is ook sprake van een overgangperiode in 2024 waarbij werkzaamheden voor (geluids-) overlast kunnen zorgen en daarom stil moeten worden gelegd. Het risico scoort ook hoog omdat de langere aanwezigheid van AZ risico's introduceert met betrekking tot o.a. de instandhouding van installaties, brandveiligheid en toegankelijkheid en beschikbaarheid van te onderzoeken onderdelen (input voor het ontwerpproces). Daarin bestaan eveneens raakvlakken met andere complexdelen.
- Ter beheersing van het risico zijn afspraken met het ministerie gemaakt.

Risico 3: RVB en opdrachtnemers bereiken geen overeenstemming over de aanbidding gedurende prijsvormingsfase

- In de huidige overspannen bouwmarkt met sterke prijsstijgingen is het voor de uitvoerende partijen moeilijker (passende) capaciteit en materialen beschikbaar te krijgen. Daarnaast richten de huidige signalen zich met name op fors hogere bouwplaatskosten in de uitvoeringsfase als gevolg van de complexe situatie qua (fysieke) bouwruimte en beveiliging. De komende maanden worden de eerste prijsopgaven voor de THI en TK verwacht en zal zicht komen op de daadwerkelijke marktspanning. Het uitblijven van overeenstemming over de prijsvorming is ook een tijdsrisico.
- Met de aannemers is afgesproken om te werken op basis van 'open boek'. De standaard werkwijze is dat voor kostenramingen en toetsing meerdere referenties worden vergeleken; de kostenbureaus van

ontwerpers, second opinions en de raming van de aannemers. Voor de beheersing van de tijdsrisico's kan overwogen worden om deelopdrachten te verstrekken voor urgent uit te voeren werkzaamheden.

Nieuw(e) risico('s) binnen de Top-10

Risico 4 De geringe beschikbaarheid van bouwplaatsruimte op en rondom het Binnenhof leidt tot bouwlogistieke knelpunten

- Dit risico is opgenomen in de top 10 op basis van de inzichten uit het proces om tot een herijkte planning te komen. Met het vaststellen van de ontwerpen is in samenwerking met de aannemers meer zicht gekomen in de benodigde fysieke ruimte in en om het Binnenhof. Het grote ruimtebeslag van de THI en de nieuwe publieksentree van de TK levert een beperking op voor de bouwlogistiek. In de huidige planning zijn optimalisaties in het ruimtegebruik doorgevoerd, daarbovenop zijn nog optimalisaties uit te werken (zie ook toelichting planning). Daarnaast kunnen vanuit de afronding van de bouwkundige onderzoeken en ontwerpen nog restrisico's optreden die gevolgen kunnen hebben voor de integrale planning.
- Voor de beheersing wordt gezocht naar optimalisaties in het ruimtegebruik door de bouwlogistiek zo efficiënt mogelijk in te richten. Daarnaast is complex-overstijgend een 4D Building Information Model (BIM) ontwikkeld. Dat geeft inzicht in de bouwfaseringsgedurende de renovatie en onderlinge afhankelijkheden tussen projecten/aannemers.

Toegenomen risico's binnen de Top-10

Risico 5 De uitkomsten van de archeologische en/of bouwkundige onderzoeken leiden tot noodzakelijke aanpassingen in het ontwerp en/of uitvoeringwerkzaamheden

- Dit risico omvat nu ook de uitkomsten van nog lopende bouwkundige en asbest onderzoeken, omdat deze in gelijke mate kunnen leiden tot verstoring van de ontwerpprocessen. Dit risico is gestegen omdat uit de lopende onderzoeken tot op heden blijkt dat de werkelijke staat van de monumentale delen van met name de EK in sommige gevallen tegenvalt en meer asbest wordt gevonden dan eerder was voorzien.
- Het vooraf uitvoeren van (destructieve) onderzoeken is een beheersmaatregel om zo vroeg mogelijk inzicht te verkrijgen in de staat van de gebouwen en om aannames binnen de renovatieplannen te toetsen. Onderzoeken worden risico-gestuurd uitgevoerd en zijn medio 2024 afgerond, met uitzondering van gebouwdeel AZ, daar lopen de onderzoeken door tot in 2025.

Risico 7 Vergunningen (omgevingsvergunningen en natuurvergunning) zijn niet tijdig onherroepelijk

- Vergunningsaanvragen benodigd voor de start van de uitvoering waren vanaf oktober 2022 voorzien en wachten op de afhandeling van de aanvraag van de natuurvergunning voor de renovatie. De aanvraag voor de natuurvergunning is in maart 2023 ingediend.
- Voor beheersing is in het kader van de aanvraag van de natuurvergunning maximaal ingezet op het gebruik van emissievrij

materieel. Naast de natuurvergunning staat de aanvraag van de omgevingsvergunning voor de publieksentree gepland voor eind 2023.

Risico 9 Besluitvorming en tegenvallers tijdens voorbereiding en uitvoering van de THI leiden tot hinder voor de renovatie.

- De uitvoering van de THI-werkzaamheden ligt op het kritieke pad. De start van de funderings- en voorbereidende werkzaamheden staat gepland voor het najaar van 2023. Om de voortgang van de THI te borgen vindt opdrachtverlening van de ruwbouw vooruitlopend op opdrachtverlening voor de verdere inrichting plaats.
- Indien aanvullende veiligheidseisen een effect hebben op de werkwijze kan dit tot vertragingen leiden in de ontwerp- en uitvoeringsfase. Aanvullende eisen kunnen leiden tot extra ontwerpinspanningen en een extra beroep op de disclaimer veiligheid.

Toelichting risico's die uit de top-10 vallen

De benodigde besluitvorming voor faseovergangen verloopt moeizaam

- Het risico is gelijk gebleven, maar is door de stijging van andere risico's buiten de top 10 gekomen. Het grote aantal belanghebbenden die invloed hebben op de scope van het programma blijven een aandachtspunt.

Uitval en/of vertrek van medewerkers (op sleutelposities) bij het programma Binnenhof Renovatie

- Binnen het programma is de bezetting op sleutelposities gestabiliseerd en daarom is het risico gedaald. De krapte op de arbeidsmarkt voor het tijdig vinden van eventuele vervanging of extra inzet van capaciteit blijven zowel binnen het programma als bij betrokken stakeholders en marktpartijen een aandachtspunt.

De ontwikkeling van de scores van de toprisico's is mede gebaseerd op onderliggende risico's die hun effect kunnen hebben op de financiën, op tijd, op reputatie en/of op de kwaliteit van de renovatie. Deze worden regelmatig geactualiseerd en "gescoord" op kans van optreden en effect, waarbij beheersmaatregelen worden doorgevoerd en gemonitord.

3. Financiën

3.1. Budget mutaties

Zoals eerder in de voortgangsrapportages is aangegeven, is het uitgangspunt in de renovatie van het Binnenhofcomplex dat het project binnen de afgesproken randvoorwaarden gerealiseerd zal worden: sober en doelmatig en binnen de vastgestelde kaders, inclusief prijspeilcorrectie met inbegrip van vier disclaimers. Deze zijn relevant voor het moeten bijstellen van tijd en geld als gevolg van: 1. Marktspanning 2. Extra eisen beveiliging 3. Extra eisen duurzaamheid 4. Onvoorziene technische uitvoeringsrisico's.

Zoals aangekondigd in de negende voortgangsrapportage zijn in deze rapportage de uitkomsten van de voorjaarsbesluitvorming 2023 verwerkt. Ten opzichte van de vorige rapportage zijn toegevoegd:

1. Een beroep op de disclaimer veiligheid voor het project THI (+ € 68,1 mln); het voorlopige ontwerp van de THI is in 2023 vastgesteld. De THI moet door hogere veiligheidseisen 70% groter zijn dan het oorspronkelijke ontwerp.
2. Extra budget voor advieskosten via een beroep op de disclaimers veiligheid en duurzaamheid (+ € 18,4 mln). Het RVB heeft de afgelopen jaren een intensief ontwerp- en besluitvormingstraject doorlopen om aanvullende eisen op het gebied van veiligheid en duurzaamheid door te voeren. Hierdoor is het programma geconfronteerd met hogere advieskosten voor de renovatie.

Daarnaast is naar aanleiding van de actualisatie van de kostenramingen de financieringsrente herijkt op basis van de budgetreeks. Dit betreft een technische herziening die passend is binnen de budgetreeks van gebruiksvergoedingen en er tevens voor zorgt dat het projectbudget (€ + 7,3 mln) aansluit op de bestaande reeks in de begroting.

De onderstaande tabel geeft een overzicht van de totale toename van de budget ten opzichte van de vorige voortgangsrapportage.

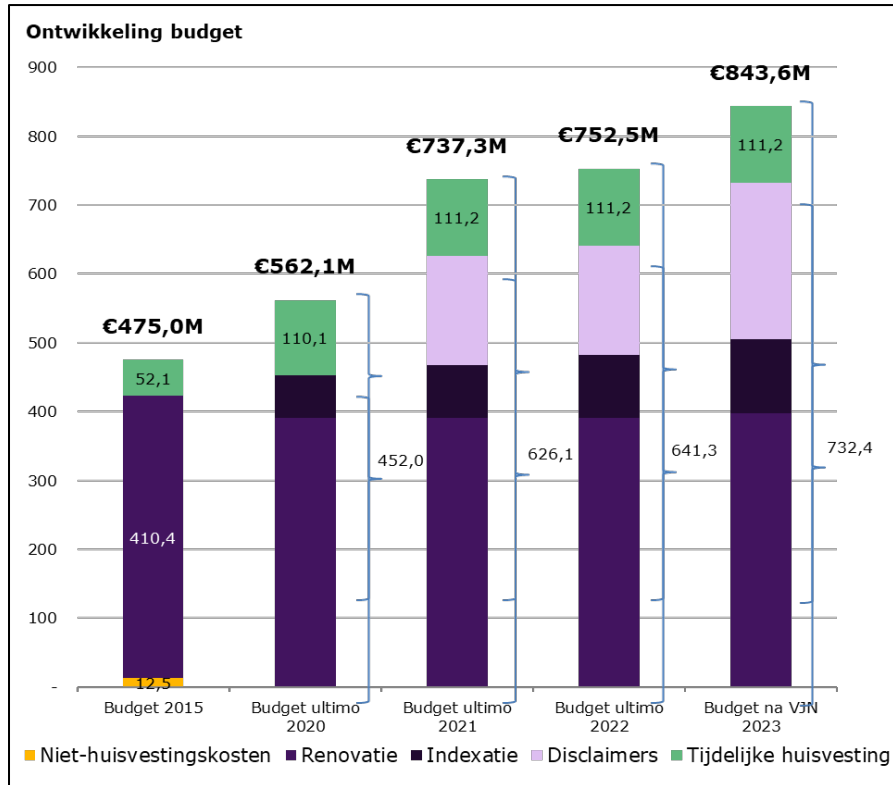
Budget ultimo 2023	(€ mln)	(€ mln)
Renovatie		
Budget Renovatie (9 ^e Voortgangsrapportage)		€638,7 mln
+ Disclaimers veiligheid THI	€ 68,0 mln	
+ Correcties advieskosten disclaimer veiligheid/ duurzaamheid 2021	€ 18,4 mln	
+ Toerekenen financieringsrente	€ 7,3 mln	
Totaal toegevoegd	€93,7 mln	
Totaal renovatie		€ 732,4 mln
Budget Tijdelijke Huisvestingen (ultimo 2020)	€ 110,1 mln	
+ <i>O.a. Covid - 19 maatregelen</i>	€ 1,1 mln	
Totaal tijdelijke huisvestingen		€ 111,2 mln
TOTAAL		€ 843,6 mln

De ontwerpen passen tot nu toe binnen de afgesproken budgettaire kaders. Waarbij wel, zoals in de vorige voortgangsrapportage gemeld, de komende jaren op de voorjaarsbesluitvormingsmomenten een aanzienlijk beroep op de disclaimers marktspanning, veiligheid en onvoorzien technische uitvoeringsrisico's moet worden gedaan. Dit is conform de afspraak. Deze componenten zijn immers door het RVB niet te beïnvloeden.

Voor de komende verslagperiode staan bijvoorbeeld de afronding van de ontwerpen van de TK en de publieksentree TK gepland. Voor deze complexdelen zal additioneel een beroep op de disclaimers veiligheid en marktspanning nodig zijn om de prijsvorming en contractvorming in 2024 te kunnen afronden.

3.2. Ontwikkeling budget 2015-2023

Om meer inzicht te geven in de ontwikkeling van het budget is in deze rapportage ook een overzicht opgenomen van de ontwikkeling van het budget vanaf de start van de renovatie in 2015.

Overzicht ontwikkeling budget 2015-2023

Uitgesplitst naar oorzaken zijn de volgende mutaties van het budget te onderscheiden:

- Indexatie: Jaarlijkse indexatie van het budget 2,5%
- Disclaimers: Dit zijn toevoegingen aan het budget als gevolg van een beroep op de 4 disclaimers in de periode 2021-2023
- Overige mutaties: De versobering van de Grafelijke Zalen en de herijking van de financieringsrente.

Aanpassingen budget 2015 naar 2020	Aanpassingen budget 2020 naar 2021	Aanpassingen budget 2021 naar 2022	Aanpassingen budget 2022 naar 2023
Versobering Grafelijke Zalen +/- €20,0 mln			Herijking financierings-rente + €7,3 mln
Indexatie ultimo 2020 + €61,6 mln	Indexatie ultimo 2021 + €14,8 mln	Indexatie ultimo 2022 + €15,2 mln	Indexatie ultimo 2023 + €15,8 mln
	Disclaimer veiligheid + €143,6 mln*		Disclaimer veiligheid + €68,1 mln
	Disclaimer duurzaamheid + €15,7 mln*		

*) Incl. correctie advieskosten VJN2023

3.3. Gerealiseerde Uitgaven

Onderstaande tabel toont de geactiveerde uitgaven tot nu toe, uitgesplitst voor het deel gerelateerd aan de renovatie en de tijdelijke huisvestingen.

Uitgaven projectbudget (€)	Tot medio 2023	Nog te besteden
Renovatie	€ 192,8 mln	593,6 mln
Tijdelijke huisvesting		
B67 (TK) + LV34 (EK/RVS)	€ 39,1 mln	
B73 (AZ)	€ 0,0 mln	
Totaal tijdelijke huisvestingen	€ 39,1 mln	
TOTAAL	€ 231,9 mln	

Toelichting uitgaven tijdelijke huisvestingen

De uitgaven voor de tijdelijke huisvestingen sluiten aan bij de gebruiksvergoeding die het Rijksvastgoedbedrijf voor het gebruik van deze panden in rekening brengt. Het betreft met name afschrijvings- en rentekosten.

Toelichting realisatie renovatie

De gerealiseerde renovatiekosten tot nu toe hebben vooral betrekking op advies- en ontwerpkosten.

4. Overig

4.1. Tijdelijke huisvesting AZ

Momenteel huist het ministerie van AZ nog op het Binnenhof. In overleg met de brandweer zijn er aanvullende maatregelen getroffen om een veilig verblijf tot uiterlijk 31 juli mogelijk te maken. Na die datum is verblijf van AZ op het Binnenhof niet meer mogelijk. In nauwe samenwerking met de gebruiker AZ wordt de tijdelijke huisvesting voor het ministerie gereed gemaakt voor inhuizing.

4.2 Archeologie

In de rapportageperiode zijn werkzaamheden zowel binnen als buiten, archeologisch begeleid. Op het Voorhof zijn milieuboringen uitgevoerd waarbij verschillende oude riolen zijn aangetroffen. Ook zijn er veel kabels en leidingen opgezocht en verwijderd. Tijdens het rooien van kabels en leidingen zijn archeologen gestuit op een fundering van een tot nu toe nog onbekende muur in de Stadhouderspoort. Ook is de oude kademuur van de in 1862 gedempte gracht verder blootgelegd.

In het gebouwdeel TK zijn op verschillende plekken funderingsinspectieputjes gegraven. Deze werkzaamheden zijn ook onder toezicht van archeologen uitgevoerd. Hierbij is een kelder herontdekt onder de vloer en zijn een oud rioolstelsel en waterput gevonden onder het gebouw van de Tweede Kamer.

Daarnaast was het mogelijk om het archeologisch onderzoek naar de bodem onder het gesloopte deel van de Hofkapel uit 1879 naar voren te halen in de planning. Dit onderzoek is begin juli gestart. Het betreft de aanbouw uit de vijftiende eeuw (zijkapel) en een galerij uit de zestiende eeuw. Het project is dankzij het gebruik elektrische hulpmiddelen emissievrij uitgevoerd.

5. Archeologische opgravingen Opperhof

Door dit onderzoek is er meer geleerd over hoe het gebied eruit zag in de late prehistorie en is er meer inzicht verkregen in de opbouw van de zuidgevel van de voormalige Hofkapel en de skeletten die gevonden zijn. Het publiek kon door de plaatsing van een tijdelijke bouwschutting meekijken met het werk van de archeologen. Hierdoor werd mede invulling gegeven aan de motie Beckermann (kamerstuk 34293-87) inzake publieksparticipatie.

Via publicaties in landelijk- en regionale media, zowel tv, radio als in dagbladen was het onderzoek goed te volgen. Tevens werd de voortgang van het project via diverse informatieveideo's op de website van de Binnenhofrenovatie getoond

De meest aansprekende vondsten zullen worden verwerkt in een virtueel museum dat beschikbaar wordt gesteld in het informatiecentrum. Alle sporen en vondsten uit dit onderzoek zullen samen met alle andere vondsten op en rondom het Binnenhof over twee jaar worden gepresenteerd. Dit uiteraard na zorgvuldige analyse. Het onderzoek naar de grafkelder van de Hofkapel binnen vindt de eerste helft van september 2023 plaats.

4.3 Communicatie en omgeving

In het kader van omgevingsmanagement zijn ook in deze rapportageperiode vaste overlegmomenten met de gebruikers, bewonersorganisaties, ondernemersverenigingen en andere belangenorganisaties. Daarnaast hebben er ook incidentele overleggen plaatsgevonden en is regelmatig contact onderhouden met ondernemers in de nabijheid van de bouwplaats.

In mei heeft er een informatiemarkt plaatsgevonden waar bezoekers zijn meegenomen in de ontwerpen van de Tweede Kamer. Ook heeft de gemeente Den Haag een presentatie gegeven over de ontwikkeling van de openbare ruimte rondom het Binnenhof. De volgende informatiemarkt staat gepland op 7 november van dit jaar. Hiernaast zijn speciale bijeenkomsten georganiseerd over de uitstraling van de nog te plaatsen bouwschuttingen op het Plein en de Lange Poten. De gesprekken in het kader van participatie over bouwschuttingen, de nieuwe publieksentree Tweede Kamer en de inrichting van de Hofplaats zullen ook de komende periode worden voortgezet.

Omgevingsonderzoek

Tweemaal per jaar vindt een omgevingsonderzoek rond het Binnenhof plaats. Uit het in februari uitgevoerde omgevingsonderzoek blijkt dat het aantal mensen dat tevreden of neutraal tegen de renovatie aankijkt terugloopt. Deze groep vertegenwoordigt twee-derde van het aantal respondenten. Gevraagd naar het gevoel bij de renovatie blijkt de noodzaak ervan bij een merendeel van de respondenten duidelijk. Iets meer dan 40% geeft aan dat het hen te langzaam gaat. Ook geeft een deel aan dat zij zorgen hebben over een minder aantrekkelijk horeca- en winkelgebied. Naast de werkzaamheden rondom het Binnenhof voeren ook andere partijen werkzaamheden uit in de binnenstad van Den Haag.

Programmering

Zoals in eerdere voortgangsrapportages toegelicht, is de gezamenlijke ambitie van de gemeente en het RVB om eraan bij te dragen de bezoekersaantallen in de directe omgeving van het Binnenhof tijdens de renovatieperiode op peil te houden. Dit is ook vastgelegd in de publicatie "Renovatie Binnenhof, met oog voor de omgeving".

Ruim 3900 bezoekers waren aanwezig toen de bouwplaats van het Binnenhof tijdens de Dag van de Bouw op 17 juni open ging. Speciale aandacht ging uit naar het betrekken van de omliggende ondernemers. Gedurende de rapportageperiode is een augmented reality wandelroute ontwikkeld en deze is eind augustus gelanceerd voor het publiek.

Om ervoor te zorgen dat het Binnenhof ook tijdens de renovatie een belangrijke trekpleister voor bezoekers van Den Haag blijft wordt een uitzichtpunt gerealiseerd dat bezoekers de komende jaren een ander perspectief zal bieden op het hart van onze democratie. Het ontwerp voor nieuwe uitzichtpunt en de bouwketen die op de Hofvijver noodzakelijk zijn is in goed overleg met de omgeving vastgesteld.

Op het Buitenhof is niet genoeg ruimte voor alle benodigde bouwketen. Extra keten zijn daarom als één geheel op een hoek in de Hofvijver geplaatst. Doordat het waterpeil van de Hofvijver lager ligt dan het Buitenhof komt de bouwkeet minder opvallend in beeld. De positie van de keet is zorgvuldig gekozen om het zicht op de kenmerkende gevel aan de Hofvijver zo min mogelijk te verstoren. Vanwege de prominente locatie is er ook veel aandacht besteed aan het uiterlijk. Rondom de gevel is een spiegelende tweede wand opgetrokken en op het dak van de keet komt een gras-/duinlandschap.

De realisatie van het uitzichtpunt en de bouwketen kan, zoals gemeld in de negende voortgangsrapportage, pas starten na verlening van de natuurvergunning. De verwachting is daarom dat de bouwkeet eind dit jaar wordt gerealiseerd en dat begin 2024 de eerste bezoekers op het uitzichtpunt verwelkomd kunnen worden. Ook zijn in de rapportageperiode de werkzaamheden aan de expositie in het informatiecentrum uitgevoerd. Het informatiecentrum is nu nagenoeg gereed en zal in november opengaan voor publiek.

Daarnaast heeft in het kader van de percentageregeling kunst onder leiding van het Rijksatelier de eerste Kunstparade Binnenhofrenovatie plaatsgevonden. Op 27 mei vond de eerste editie van de Kunstparade plaats. Dit was een samenwerking tussen de Eerste Kamer en kunstenaar Tirzo Martha. De parade was een kleurrijke optocht met muziek en performance van het Lange Voorhout naar het Plein, waar Martha een tijdelijke sculptuur van 100 stoelen creëerde.

6. Impressie van de bouwkeet. Beeld: RVB / Ben Boon

7. Impressie van het uitzichtpunt. Beeld: Arcadis